

Stage GZIO 2007-2008
(E. de Jongh)

VERSLAG

Het onderzoek

De universiteit: Studie. Stage. Werk?

Vrije Universiteit
B.J. van Luijk
1635123
12-06-2008

Introductie

Op de volgende bladzijden wil ik verslag doen van de stage die ik gevolgd heb binnen het vak Stage Geestelijke Zorg in Organisaties. Dit verslag zal tweeledig zijn.

In de eerste plaats zult u hierin de weerslag vinden van mijn werk bij de vakgroep Praktische Theologie en Sociale Wetenschappen aan de Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit Utrecht. Hier heb ik meegewerkt aan het onderzoek Zin en Religie, dat weer een vervolg is op twee daarvoor gehouden onderzoeken (in 1997 en 2002). Mijn begeleidster aldaar was M. van Dijk-Groeneboer.

Ten tweede zult u mijn eigen reflecties op deze stageperiode vinden. Voordat ik met deze stage begonnen ben, heb ik nagedacht over het doel van de stage. Hiervoor heb ik veel nut gehad aan een aantal gesprekken dat ik onder andere met E. de Jongh heb gehad. Aan het eind van deze reflectie vindt u dan ook een conclusie. Op deze plaats wil ik alvast vermelden dat een stage van deze duur en grootte mij niet volledig uitsluitel heeft gegeven.

WERK

Het werk

In dit eerste gedeelte wil ik ingaan op wat ik heb gedaan tijdens mijn stage, zonder hierbij mijn eigen beoordeling te geven. Dit gedeelte kan voornamelijk gezien worden als een weergave van het eindresultaat van het werk in de stage en de weg daar naar toe.

Mijn stage vond plaats bij de vakgroep Praktische Theologie en Sociale Wetenschappen aan de Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit Utrecht. Om specifiek te zijn ging het om het onderzoek Zin en Religie. Dit onderzoek was gericht op de levensbeschouwelijke beleving van jongeren in de laatste klassen van HAVO en VWO van diverse katholieke middelbare scholen. De enquêtes bestonden voornamelijk uit gesloten (multiple-choice) vragen en een tweetal open vragen. De meeste vragen konden ingevuld worden door het gekozen antwoord te omcirkelen, aan te kruisen of te nummeren. De enquête besloeg in zijn totaal 13 bladzijden met vragen.

Vorbereiding

Voor het werkelijk aan de slag gaan is het verstandig om een gedeelte van het onderzoek af te bakenen waar ik me mee bezig kon gaan houden. In de eerste plaats helpt dat om daadwerkelijk aan het eind van de stage iets te hebben afgeleverd in plaats van van alles iets gedaan te hebben. In de tweede plaats geeft het ook meer plezier om op een bepaald onderwerp gefocust te zijn en iets van een eindresultaat te kunnen zien. Al in een vrij vroeg stadium is de keuze gevallen op het kwalitatieve gedeelte van het onderzoek. Dit gedeelte hield een analyse in van twee vragen van de enquête. De eerste vraag werd slechts beantwoordt met één woord en later is de analyse dan ook begrensd tot de beoordeling van de grootste van deze twee open vragen, namelijk vraag 22: *“Omschrijf hieronder in je eigen woorden wat jij in jouw leven belangrijk vindt op het gebied van religie, geloof, zingeving, kerk en levensbeschouwing.”*

Van tevoren heb ik de enquête bekeken en ook het onderzoeksrapport van het voorgaande onderzoek doorgenomen. Hierdoor had ik een aardig overzicht van de antwoorden die eerder waren gegeven en in welke setting de antwoorden dit jaar gegeven waren. De open vraag van het vorige onderzoek was iets gewijzigd, wat wellicht consequenties zou kunnen hebben voor de vergelijkbaarheid van beide onderzoeken. Toch leek me dat een nuttig element van mijn analyse (later hierover meer). Wel besepte ik mij dat om de meningen van de respondenten straks zo getrouw mogelijk weer te geven ik bij deze data zou moeten starten.

Data-entry

En daar begon het dan ook mee! Geen enkel onderzoek met enquêtes kan zonder dit ietwat ondergewaardeerde onderdeel: de data-entry. Hierbij is gebruik gemaakt van een SPSS-bestand waarin de categorieën van de gesloten vragen al waren geprogrammeerd. Hiermee was het data-entrywerk gereduceerd tot het invullen van eindeloze rijen enen en nullen en hier en daar een hoger cijfer. Vraag 22 werd steeds in een apart Microsoft Wordfile bewaard. De ingevoerde gegevens werden in SPSS steekproefsgewijs gecontroleerd, waarbij te grote verschillen leidden tot het controleren van al het invoerwerk van die betreffende data-entrist. Na deze controles werden alle individuele bestanden bij elkaar gevoegd. Data-entry is een langdurig karwei, waardoor ik ervoor koos om meteen al te beginnen met de analyse van een eerste groep antwoorden.

Analyse

Analyseren is een proces met zeer veel stappen waarbij de onderzoeker zich steeds meer in de onderzochte data dompelt. In eerste instantie heb ik de eerste groep antwoorden gelezen. Ik wou namelijk niet gelijk overgaan tot het kopiëren van de categorieën van de vorige

onderzoeksanalyse. En door met deze “eigen” analyse te starten wou ik het gevaar van bias (namelijk bias afkomstig van de categorieën van het vorige onderzoek) uitsluiten of in ieder geval verkleinen. Deel I geeft de resultaten van deze “eigen” analyse weer, deel II die van de analyse met de eerder gebruikte categorieën.

Door de eerste lezing kreeg ik een indruk van antwoorden die veel voorkwamen. Daarna heb ik deze veelvoorkomende antwoorden bekeken om tot een aantal categorieën te komen waar binnen deze antwoorden dan goed zouden passen. Deze veelvoorkomende antwoorden gebruikte ik (verkort) als labels. Ik bedacht me dat ik me tijdens het analyseren van de ruwe data de ruimte moest toestaan om andere labels en eventueel zelfs categorieën toe te voegen. Hierdoor zou ik voldoende garanderen dat de data zelf konden spreken.

Een eerste lezing bracht me zo bij de volgende categorieën: god, kerk, geloof/religie en tov andere geloven. Hiermee wilde ik de antwoorden groeperen rond respectievelijk geloof in god, kerkgang, antwoorden over geloof of religie en houding ten opzichte van andere geloven. Daaraan voegde ik door het nader bestuderen van het materiaal tijdens het groeperen de volgende categorieën toe: steun (noemen de respondenten geloof als steun?), misc (opvallende of aparte antwoorden) en leeg/onzin (wordt er geen antwoord gegeven of een onzinnig antwoord). Al snel bleek de categorie geloof/religie te breed en is deze opgesplitst om meer duidelijkheid te krijgen. Doordat er namelijk zoveel labels onder deze categorie vielen, hadden veel respondenten vaak meervoudige labels in deze categorie. Ik koos ervoor om de labels die zorgden voor veel meervoudige labels toe te voegen als aparte categorieën: het sociale/het goede, geluk/gezondheid/doel en hiernamaals. De eerste twee categorieën bestaan uit de begrippen die hen betitelen (dus respectievelijk de labels het sociale en het goede en de labels geluk, gezondheid en doel), de derde bestaat uit de labels hiernamaals en reïncarnatie. Om de categorie geloof/religie nog wat aan te scherpen zijn een aantal labels die meer vertelden over de houding die de respondenten hadden verplaatst naar de categorie tov (andere) geloven (titel hierom gewijzigd). Voornamelijk ging het hierbij om het label rationeel, omdat dit in de antwoorden meer sloeg op hoe de respondent keek naar het geloof, dan dat het aangaf welk geloof of religie de respondent aanhing. Dit zijn al voorbeelden van het proces dat de labeling heeft doorgemaakt. Daar gaat de volgende paragraaf dieper op in.

Labeling

Dit onderdeel bestaat uit de verantwoording voor de keuzes die gemaakt zijn in het analyseproces wat betreft de gebruikte labels. De labels zijn voornamelijk onttrokken uit de antwoorden zelf. Dit is gedaan om zo dicht mogelijk bij de taal en keuzes van de respondenten te blijven.

Zoals gezegd zijn veel van de labels en categorieën ontstaan bij de eerste lezing. Hierbij is eenvoudig gekeken naar de frequentie waarmee bepaalde begrippen of begrippenparen voorkwamen. Voor de duidelijkheid zullen hieronder de categorieën met de bijbehorende labels komen in de volgorde die straks bij de resultaten ook wordt aangehouden. Dit is niet helemaal chronologisch, maar waar belangrijk voor de verantwoording zal daar een opmerking over gemaakt worden.

Algemeen

Deze categorie is pas als één van de laatste categorieën ontstaan. Deze categorie groepeerde naar analyseerbare antwoorden. Bij het groeperen van de antwoorden was er namelijk vaak sprake van geen antwoord of een onzin-antwoord.

Alle streepjes (schuin of horizontaal) in het Microsoft Wordfile zijn onder het label *leeg* gevangen. Daarnaast werden ook die enquêtes waarbij de data-entrist vermeldde dat er alleen tot een bepaalde vraag was ingevuld - en de laatste dus niet - gelabeld als *leeg*.

Onzinnige antwoorden werden gelabeld als *onzin* omdat zij niet gingen over de enquête in het algemeen of de vraag in het bijzonder. De volgende uitspraken illustreren dit goed: "Ge zijt unnen Afrikaanse boomserpent!!!" of "DHAAAAH."

Antwoorden die niet duidelijk genoeg waren werden gelabeld als *onduidelijk*. Dit hoeven geen onzin-antwoorden te zijn, maar werden niet begrepen door de analist of de data-entrist.

Doorgaans zijn dit tekeningetjes of vraagtekens.

Daarnaast was het voor de evaluatie van de enquête en een eventuele vervolgenquête een goed idee om antwoorden die over de enquête in het algemeen gingen ook te labelen, deze keer als *enquêterelateerde antwoorden*. Vaak zijn dit bedankjes, meningen over de enquête of het zich juist onthouden van commentaar (nvt).

Deze categorie is een van de twee categorieën die unieke labels heeft, dat wil zeggen dat elk geteld label ook hoort bij één respondent. Er zijn hier dus evenveel antwoorden als respondenten. Het *totaal werkelijk ingevulde enquêtes* wat te vinden is in de overzichtstabel bij deel I is een simpele rekensom: alle antwoorden min het totaal aantal getelde labels.

Kerkgang

Het leek bij de eerste lezing of redelijk wat respondenten over kerkgang iets meldden. Naderhand bleek dit wel tegen te vallen.

Niet was hier het label voor antwoorden die wezen op het niet gaan naar de kerk. Als respondenten vertelden dat ze vroeger wel naar de kerk gingen, maar nu niet meer kwam dit niet onder dit label terecht, maar onder het label *vroeger*. Het leek mij dat het niet naar de kerk gaan/gegaan zijn verschil maakt met het vroeger naar de kerk gegaan zijn. Ook het label *plicht* heeft namelijk antwoorden in zich die daarop wijzen. Antwoorden die gelabeld zijn met *plicht* gaan voornamelijk over de plicht om naar de kerk te moeten gaan. Deze antwoorden liggen vaak vlak naast het label *onnodig*. Hierin worden de antwoorden gevat die de kerk onnodig vinden, voor het leven in het algemeen of voor het geloven in het bijzonder. Meestal zijn dit nog neutrale antwoorden, waarbij *slecht* de antwoorden bundelt die werkelijk de kerk als slecht betitelen. Antwoorden wijzen bijvoorbeeld op het onder de duim houden van mensen of de vermeende slechte bedoelingen van de kerk. Dit is weer vlak bij het label *verzinsel*, hoewel dit label ook niet altijd zover gaat om de kerk slecht te noemen. *Verzinsel* duidt op alle antwoorden waarin gesteld wordt dat de kerk (en dus niet het geloof of god, hoewel dit misschien juist wel bedoeld wordt) een verzinsel van mensen is. Soms wordt daar een reden voor aangevoerd: "om mensen hoop te geven." Tegenover het label *slecht* staat het label *goed*, hieronder vielen de antwoorden die de kerk of een aspect van de kerk of kerkgang als goed betitelden. Een voorbeeld hiervan is: "De kerk heeft mij door moeilijke tijden geholpen." Een ander positief antwoord is *ja*, waarmee de respondent aanduidt dat hij/zij naar de kerk gaat. Vaak wordt daarbij vermeldt dat het gaat om een regelmatige kerkgang. Dit in tegenstelling tot de labels *soms* en *zelden*, waarbij *soms* voor een hogere frequentie staat dan *zelden*. Meestal zijn dit de letterlijke bewoordingen die de respondenten gebruiken: "Ik geloof wel dat er een God is maar ik ga zelden naar de kerk, maar toch vind ik het belangrijk dat het er is." Als het om speciale gelegenheden gaat, zoals dopen, trouwen, overlijden, optreden of met kerst of Pasen, dan is dit antwoord gelabeld als *speciaal*. "Ik ga alleen met feestdagen naar de kerk" of "Ik ga wel eens naar de kerk bijvoorbeeld kermis, paarse en als mijn opa moet zingen."

Door het zo dicht mogelijk volgen van de antwoorden blijken er aardig wat verschillende labels te ontstaan. In deze fase van de data-analyse lijkt dat geen verkeerde opzet, hierdoor wordt duidelijk dat de antwoorden toch nog niet zo makkelijk vallen te vatten in een "ja" of "nee." Bij de nadere analyse zijn de verschillende labels weer meer samengevoegd. Omdat de uitspraken over kerkgang allemaal enkelvoudig zijn, dat wil zeggen steeds slechts onder één label vallen, is dit de tweede categorie waarbij het aantal antwoorden gelijk is aan het aantal respondenten dat hier iets over zegt. Toch is deze categorie bij het bepalen van het totaal aantal reacties gebruikt. Dit is gebeurd omdat niet alle respondenten een antwoord gaven dat in de categorie kerkgang gelabeld kon worden. Door het bij de totale hoeveelheid reacties te rekenen kan een beter beeld over de werkelijke frequentie en de importantie worden gekregen.

Religie/geloof

In de Overzichtstabel van deel I (**Tabel 6**) zien we hier het grootste aantal reacties. Dit komt ook omdat de categorieën het sociale/het goede en geluk/gezondheid/doel erbij gevoegd zijn. Deze twee categorieën zullen hier pas na de categorie religie/geloof behandeld worden, omdat ze in het labelproces ook gescheiden zijn.

Eerst bestond deze categorie apart van de categorie god (geloof in god), maar omdat er op die manier reacties dubbel geteld zouden worden is de categorie God ingevoegd in de categorie Religie/geloof. De categorie God kende echter wel een iets uitgebreidere labeling van het geloof in god, maar omdat de betekenis van deze labels zo dichtbij sommige labels van de nieuwe categorie lag is er voor gekozen om deze dan te laten samenvallen met de labels in de categorie Religie/geloof. Daarover is bij de verantwoording van de aparte labels meer te vinden. Eerst zullen de labels uit de oude categorie god besproken worden.

Het label *geloof in god* was eerst simpelweg als *geloof* gelabeld, maar door haar invoeging in de nieuwe categorie iets gespecificeerd. Het ging namelijk niet meer over geloof in god specifiek, maar over het geloof in het algemeen. Dit label is letterlijk uit de antwoorden gekomen, waar respondenten vaak antwoorden met "geloof in god" waarbij god al dan wel of niet met een hoofdletter werd geschreven. Ook antwoorden als "God is alles in mijn leven" en "Dat ik weet dat er een god is" vielen onder dit label. Dit laatste zwakkere antwoord over het geloof in god had nogal wat tegenhangers waar veel sterker over het geloof in god gesproken werd. Om deze distinctie te bewaren zijn die sterkere antwoorden gelabeld met *relatie met god* (vroeger *relatie* gelabeld). Een goed voorbeeld hiervan is: "God is voor mij een Pappa die voor zijn kinderen zorgt, ik mag bij hem op schoot kruipen als ik daar behoefte aan heb." Ook "Ik laat mijn leven door hem leiden en zoek steun bij Hem" valt onder dit label.

Tegengesteld aan deze labels is het label *ongeloof in god*. Doorgaans zijn dit antwoorden als "Ik geloof niet in God." Een nog sterker label is dat van *atheïsme*, eerst viel dat onder het *ongeloof in god*, maar bepaalde sterke ontkenningen of het aanhalen van het begrip atheïsme maakten het toevoegen van dit label belangrijk genoeg. Antwoorden kunnen dus variëren van het "Niks, ik ben atheïst" tot "dat mensen erkennen dat er geen god is." Er is echter wel steeds sprake van een sterke negatie van het bestaan van god. Nauw hieraan gerelateerd is het label *god=verzinsel* (vroeger *verzinsel*). Het is duidelijk dat hier ook sprake is van *ongeloof in god*, maar nu wordt daar een argument bij genoemd. Soms vinden we zelfs alleen maar dit argument en moet daaruit geconcludeerd worden dat de respondent niet in god gelooft. "God is nep" en "Ik geloof niet in God, het is vroeger verzonnen om het gene wat ze niet wisten een verklaring te geven" zijn van dit label voorbeelden.

Het eerdere label *Allah* is voor de nieuwe categorie omgevormd naar *moslim*. Hier vallen alle antwoorden onder die iets van het islamitische geloof laten zien. In alle gevallen is dit echter ook steeds een belijden van het *geloof in god* (Allah): "Altijd in Allah geloven."

Ook *christendom* is een label dat een aparte religie aangeeft, omdat zij een duidelijke specificatie van het *geloof in god* geeft. Dit label is ook pas ontstaan in de nieuwe categorie en duidt niet alleen op antwoorden met een specifiek christelijk godsbesef, maar ook op alle antwoorden die iets van het christelijk geloof laten zien, zoals christelijke termen, rituelen en namen. "Bepaalde normen en waarden uit de bijbel", "Ik vind het belangrijk om naar de kerk te gaan" en "Ik heb bewust voor rooms-katholiek gekozen, omdat ik het protestantisme een beetje te gebonden vind."

Het label *god in jezelf* moet niet worden verward met *in jezelf*. Het eerste label komt namelijk uit de oude categorie "god" en duidt aan dat god zich in de respondent zelf bevindt, het tweede label duidt op het geloof in jezelf. Een mooi voorbeeld dat er tussenin zit is: "Ik vind dat "God" gewoon het beste in de mens zelf is", waarbij "Geloven in jezelf" weer duidelijk het tweede label krijgt. Een voorbeeld van het eerste label is "Je eigen God vinden in jezelf." Vaak liggen de twee labels dicht bij elkaar.

Dat is ook het geval bij de labels *niet* en *niets*. Formeel is het eerste label afgeleid van respondenten die niet geloven en het tweede van respondenten die aangeven in niets te geloven, maar het lijkt in hun context wat betreft betekenis vaak veel op elkaar. Toch is er voor gekozen ze te scheiden, omdat *niets* toch meer een negatie aangeeft, waarbij *niet* haast meer een neutrale opmerking lijkt. Een voorbeeld van het tweede label is "Ik heb er niets mee, en dat bevalt mij prima" en van het eerste "Ik ben niet gelovig."

Twee wat betreft naam gelijkende labels, maar toch heel verschillend zijn de labels *eigen idee van god* en *eigen idee*. Het eerste label is weer uit de categorie God afkomstig en kan het best beschreven worden met het volgende antwoord "God is voor iedereen anders. Jij bepaalt zelf wat God voor je is en die herken je weer in dingen." *Eigen idee* slaat weer op het hebben van een eigen idee wat betreft geloof in het algemeen: "Je moet geloven in iets wat jij denkt dat er is."

Het label *onzeker* is snel te verwarren met het oude gelijknamige label uit de categorie God. *Onzeker* duidt in de overzichtstabel echter op het onzeker zijn van het geloof. Het oude *onzeker* is vaak vertaald naar *agnost*, maar niet altijd. Agnost is namelijk stringenter dan een onzeker godsgeloof, daarom zijn bij voorkeur die antwoorden gekozen die het begrip in zich hebben. Een voorbeeld van het label *agnost* is: "Ik zou wel willen geloven zoals ik vroeger deed, maar ik kan het niet meer, ik ben nu gewoon agnostisch" en *onzeker*: "Zelf weet ik niet of ik geloof."

Een belangrijke aanleiding om de categorie Religie/geloof te beginnen was het hoge aantal antwoorden met er "Is vast wel 'iets' 'ergens'" erin. Deze antwoorden zijn onder het label *iets* gevangen. Dit label was algemener dan het label *hogers* waarbij de respondenten dit "iets" al ergens plaatsten. "Ik geloof dat er iets hogers bestaat, maar meer geloof ik niet"; vaak was dat dan ook het enige waar de respondent in gelooft. Weinig voorkomend, maar toch zo anders en daarom het vermelden waard waren de labels *satan* en *natuur*. Twee labels die duidelijk aangaven waarin de respondent gelooft en die daarom te specifiek waren om onder *iets* te laten vallen. "Ik geloof niet in god, wel in de natuur."

Het sociale/het goede

Dit is een categorie die uit twee labels bestaat en die oorspronkelijk in de categorie Religie/geloof zat. Tijdens de voorbereidende analyses waren deze labels er uitgehaald en in de slotanalyse er weer bijgevoegd. De reden voor deze omzwervingen was voornamelijk om de

overzichtelijkheid tijdens de analyses te verbeteren. Meervoudige labels laten zich lastiger analyseren, alleen al omdat de frequenties van de enkele labels minder opvallen. Dit verhaal geldt ook voor de hierop volgende categorie geluk/gezondheid/doel.

Over het sociale/het goede: *het sociale* duidt alle antwoorden aan waarbij een geloof in de mens, de samenleving, familie of vrienden een rol speelt. "Ik vind mijn familie en vrienden erg belangrijk in mijn leven" en "Geloven in de mensen en in jezelf is belangrijker vind ik."

Het goede verwijst meestal naar het zijn van een goed mens: "Je moet gewoon gedragen als een goed persoon." Soms ook verwoordt als de negatie van het doen van verkeerde dingen.

Deze twee labels zijn gegroepeerd in een categorie, omdat uit de context vaak blijkt dat ze hetzelfde bedoelen: het gaat om een gelukkige/goede samenleving.

Geluk/gezondheid/doel

In deze categorie zaten ook veel labels die zorgden voor meervoudige labels in de grotere categorie Religie/geloof. Voor de overzichtelijkheid is daarom gekozen om deze eerst apart te analyseren.

Materiële voorspoed is terechtgekomen onder het label *geluk*. Vaak werd dit ook aangeduid met "gelukkig zijn" en geven de antwoorden reden genoeg om materiële rijkdom te koppelen met het label *geluk*. Ook genieten van het leven viel onder dit label, voorbeelden zijn: "Dat je gelukkig bent!", "Alleen geld is belangrijk" en "Plezier hebben."

Een aantal keren werd ook de gezondheid genoemd en omdat dit toch verschilt van *geluk* en de andere categorieën is dit in een apart label samengevat. Ook "oud worden" valt onder dit label. Als respondenten iets willen bereiken in hun leven, bepaalde ambities verwoorden of het woord "doel" gebruikten werden zij geschaard onder het label *doel*. Dit was een label dat veelal niet alleen kwam en door de splitsing van categorieën duidelijker naar voren kwam: "Een doel in je leven hebben vind ik belangrijk" en "Je droom verwezenlijken."

De labeling in de gebundelde categorie Religie/geloof is voor een tweede keer nagekeken waarbij een wat stringenter norm is toegepast. Door het analyseren van de inhoud van de antwoorden die bij een bepaald label horen is gekeken of onder dat label misschien ook antwoorden vielen die niet zo goed onder dat label vielen en beter onder een ander label (of geen) konden worden gegroepeerd. Dit proces had als voordeel dat een aantal meervoudige antwoorden minder meervoudig werden en daarmee het analyseproces vergemakkelijkten.

Hiernamaals

Twee labels vielen onder de categorie Hiernamaals die minder antwoorden opricht dan na de eerste lezing gedacht werd. *Hiernamaals* bundelt de antwoorden die een notie hebben van een vorm van hiernamaals. Antwoorden variëren van het geloof in een hemel, leven na de dood tot het minder specifieke "Ik zie wel hoe het is als ik dood ben." *Reïncarnatie* is apart genomen, omdat daarbij uitgegaan wordt van een cyclus in plaats van een lineair tijdsbesef. Onder dit label vielen ook alleen maar antwoorden die het begrip reïncarnatie zelf in zich hadden.

Steun

Veel voorkomend was het antwoord waarin werd gesteld dat geloof *steun* biedt. Niet altijd werd dit door de respondent zelf zo ervaren, maar dat het er is was voor al deze respondenten wel duidelijk. Daarom vielen antwoorden als "Iedereen heeft iets nodig om kracht uit te putten" en "Geloof heb je nodig als je geen steun hebt" hier ook onder.

Houding t.o.v. geloof

Bij deze categorie is in de overzichtstabel de categorie Negatief gevoegd. In die categorie stonden namelijk ook allerlei houdingen ten opzichte van geloven, die allen negatief waren. Voor de eerste analyses en de labeling was het overzichtelijk om deze los te houden. Dit kwam voornamelijk doordat het bij de labeling van de categorie Houding t.o.v. geloof opviel dat er een hoop negatieve reacties waren. De aparte categorie maakte de onderverdeling van deze reacties overzichtelijker.

Twee labels die elkaar niet veel ontlopen waren *geloofsvrijheid* en *wat je zelf wilt*. Het eerste label staat dan voornamelijk voor het vrij kunnen uitoefenen van het geloof/religie, terwijl het tweede label vooral focust op het vrij kunnen kiezen van een geloof/religie. Uit de antwoorden blijkt dat vaak hetzelfde bedoeld wordt. Een voorbeeld bij het eerste label is: "Ik vindt het belangrijk dat ieder mens zijn eigen geloof kan beleden" en bij het tweede label: "In mijn leven vind ik belangrijk dat je zelf kunt bepalen of je wel of niet gelooft."

Een ander opvallend begrip uit de antwoorden was het begrip *respect*. Dit label omvat voornamelijk antwoorden met het woord respect of respecteren erin. Een voorbeeld van een antwoord waarin dit woord niet voorkwam, maar toch bij dit label hoort: "Je moet iedereen in z'n waarde laten."

Begrip lijkt op het eerste gezicht veel op *respect*, maar duidt hier veel meer op de kennis(name) van een religie/geloof. Antwoorden zijn dus vooral in de trant van: "Het is belangrijk om er iets van te weten om andere mensen beter te begrijpen", maar ook antwoorden die aangeven dat levensbeschouwing daarom een boeiend vak is of antwoorden waarbij het nadenken over geloof/religie an sich wordt vermeld. *Open* hoort als label ook meer in deze hoek: het staat voor antwoorden die stellen dat je open moet staan voor (andere) geloven of religies: "ik sta wel open voor hoe anderen erover denken."

Accepteren daarentegen lijkt meer qua inhoud op *respect*. Deze begrippen zijn in de antwoorden vaak inwisselbaar: "Ik geloof niet in god, maar ik accepteer dat mensen dat wel doen." En *geen probleem* valt hier ook weer vlakbij te positioneren: "heb geen probleem met mensen die wel geloven." Hoewel je kan stellen dat hierbij toch een minder positieve houding getoond wordt; respondenten hebben enkel geen problemen met religie/geloof of aanhangers van religie/geloof.

Universalisme is een laatste label dat niet uit de negatieve categorie is gekomen. Het duidt op het idee dat alle geloven of goden hetzelfde zijn. Deze houding leek duidelijk anders en paste naar mijn mening ook niet in de categorie Religie/geloof. "Dat mensen zouden zien dat elk geloof hetzelfde is" vat dit label samen.

Negatief

Negatieve houdingen die het eerst opvielen waren die van de labels *rationeel* en *verzinsel*. Waarbij *rationeel* meer duidt op een algemene houding ten opzichte van het leven - men laat zich leiden door de wetenschap of is kritisch - en *verzinsel* duidt op de houding specifiek ten opzichte van het geloof. Vaak is deze laatste ook een voortvloeisel van het label *god=verzinsel*. Antwoorden met deze labels liggen vaak op een lijn of zijn onderling inwisselbaar; als god verzonnen is, dan is geloof ook een verzinsel. *Verzinsel* en *rationeel* zijn wel losgehouden, omdat daarmee beter wordt aangegeven wat de respondenten precies bedoelen. *Rationeel*: "Ik geloof niet in God. Ik denk dat alles wetenschappelijk te verklaren is", *verzinsel*: "Geen nep verhaaltje voor nodig."

Ook antwoorden die stelden dat religie/geloof *onnodig* is of geen nut heeft, zorgden voor de toevoeging van een categorie. Ook waren vaak in de categorie Kerkgang antwoorden die hierop

wezen: de kerk is onnodig (voor het geloof of in het algemeen). Een goed voorbeeld van het label *onnodig* is: "Ik vind dat godsdiensten overbodig zijn."

Bij de categorie Kerkgang kwam ook het label *geen verplichtingen* naar voren. Duidde het daar nog specifiek op het idee dat de kerk geen verplicht zou moeten zijn of geen verplichtingen zou moeten opleggen, in de categorie Negatief neemt zij alle antwoorden die zich negatief uitlaten over verplichtingen van religie/geloof bij elkaar. "Laat je vooral niet vastbinden door God en het geloof" of "En geloof zou zich niet aan vaste regels moeten binden" geven duidelijk aan wat er met dit label bedoeld wordt.

De labels *niet laten beïnvloeden* en het sterkere *niet leven laten bepalen* duiden allebei aan dat de respondent niet wil dat je door je religie te veel wordt beïnvloedt. Bij het *niet laten beïnvloeden* gaat het dan vooral over de invloed die andere gelovigen hebben, bij het *niet leven laten bepalen* gaat het dan voornamelijk om de invloed die religie/geloof zelf heeft. Dit verschil leek mij groot genoeg om deze labels niet tot één label samen te voegen. "Ik vind het belangrijk dat niemand mij in een bepaalde richting duwt" geeft een voorbeeld van het eerste; "Ik vind niet dat je geloof je leven moet leiden" van het tweede. Ook het label *niet te veel* hoort in dit rijtje thuis hoewel het hier gaat om het geloof/religie op zich. Het voorbeeld "Ik vind het christendom te extreem" geeft dit misschien het best weer.

In lijn met dit laatste label zijn dan de labels die dit betrekken op de samenleving als geheel. Zo stelt *binnen de maatschappij* dat het in de maatschappij moet passen, *niet opdringen* dat mensen het niet bij anderen moeten opdringen, *niet ander benadelen* dat mensen er niet door benadeeld mogen worden en wijst *slechte gevolgen* voornamelijk op wat de slechte gevolgen van religie/geloof voor de maatschappij zijn (geweest). Voorbeelden hiervan zijn respectievelijk "zolang het "geloven" binnen de grenzen van een samenleving blijft, is iedereen vrij te geloven", "dat niemand zijn geloof aan anderen opdringt", "Iedereen moet geloven wat ie zelf wilt als ie er anderen geen pijn mee doet" en "...zou ze het liefst allemaal afschaffen, want naar mijn idee brengt het alleen maar oorlog."

Uiteraard is het hier steeds de keuze van de analist geweest om bepaalde termen als onafhankelijke labels te benoemen en andere weer niet. Soms lijken de verschillen tussen de labels meer om nuances te gaan, maar de analist heeft met het beeld van de gehele data in het hoofd toch geprobeerd om deze keuzes zo getrouw mogelijk aan de antwoorden te maken. Ook zullen er uit de data wellicht nog meer labels te halen zijn geweest, maar de hier gegeven werden door de analist beschouwd als de belangrijkste of meest voorkomende.

Resultaten deel I

In dit deel zal een overzicht gegeven worden van een analyse van de antwoorden op open vraag 22. Hierbij is getracht om juist niet de categorieën die in een eerder onderzoek gebruikt zijn te gebruiken. In deel II vindt u die namelijk terug.

Algemeen

In totaal zijn er 2054 respondenten die de enquête hebben ingevuld. Eerst zijn de enquêtes beoordeeld naar of respondenten überhaupt de vraag beantwoorden en er iets is ingevuld. Dit blijkt wel nodig, want bijna 20% van de respondenten laat vraag 22 namelijk onbeantwoord. Daarna is er bij elkaar nog zo'n 2% die een onduidelijk of onzinnig antwoord geven of een antwoord geven dat meer op de enquête slaat. Daarbij moet gedacht worden aan antwoorden als: "leuke enquête", "bedankt", "wat een onzin vragen", "n.v.t." of "geen mening." De enquêtes die niet in een van deze categorieën vallen zijn dan ingevuld door 1611 respondenten (78%). Deze respondenten hebben echter soms een uitgebreid antwoord gegeven, waardoor er in het totaal meer antwoorden in de verschillende (onderstaande) categorieën zijn. Dit zijn er namelijk 2743. Dit getal is dan ook gebruikt voor het vaststellen van de percentages van de verschillende categorieën die hieronder worden besproken.

Tabel 1 Werkelijk ingevulde enquêtes

Algemeen	# resp	
Totaal	2054	100,0%
Totaal werkelijk ingevulde enquêtes	1611	78,4%
Leeg	399	19,4%
Enquêteregelerateerde antwoorden	20	1,0%
Onzin	13	0,6%
Onduidelijk	11	0,5%
Totaal antwoorden	2743	

Religie/geloof

Als eerste is er gekeken naar wat de respondenten vermelden over hun religie of geloof. In eerste instantie waren hier een aantal overlappende indicatoren, die in een tweede analyseronde zijn verdisconteerd. In totaal zijn er hierdoor 1571 verschillende reacties geteld, dit is bijna 60% van het totaal aan reacties. Dit hoge percentage is ook niet zo vreemd als we bedenken dat de gestelde vraag zich ook op het geloof of religie van de respondenten richtte. Na een aantal analyserondes bleven er 24 indicatoren over: *niet, iets, ongeloof in god, in jezelf, niets, geloof in god, eigen idee, christendom, onzeker, hogers, relatie met god, god=verzinsel, atheïsme, moslim, agnost, eigen idee van god, god in jezelf, natuur en satan*. Een aantal van deze indicatoren werden veelvuldig aangevuld, te weten: *niet, iets, niets, in jezelf, eigen idee, geloof in god, ongeloof in god, christendom*. Blijkbaar vonden respondenten deze indicatoren nog niet voldoende om hun antwoord volledig te laten zijn of zijn deze indicatoren nog te breed gekozen en te veel containerbegrippen. Andere indicatoren leken aanvullingen juist niet toe te laten: *satan, atheïsme en agnost*. Blijkbaar was dit duidelijk genoeg of lieten deze indicatoren geen andere indicatoren toe.

Als we kijken naar de verdeling vallen een aantal dingen op. Meer dan een kwart van de reacties in deze categorie zijn te groeperen onder het kopje "nada". Deze reacties zijn voornamelijk (meer dan 70%) gebaseerd op mensen die het geloof/religie niet belangrijk vinden, niet mee

bezig zijn of niet zoveel mee hebben (*niet*). De rest van de reacties is van respondenten die antwoorden in niets te geloven of niets met geloof hebben (*niets*).

Een tweede categorie is een bredere groep waar zo'n 10% van de totale hoeveelheid reacties in valt. Deze groep wordt gekenmerkt door het woord "eigen." Bijna de helft van de reacties hier gaat over het geloof in jezelf (*in jezelf*). Twee andere veel neergeschreven reacties hier zijn het eigen idee van geloven (*eigen idee*) en het hebben van een doel in je leven (*doel*). Een restje vermeldt nog het vinden of geloven in een god in jezelf (*god in jezelf*).

De twee volgende categorieën zijn bijna even groot (beide 7,5% van het totaal aantal reacties): "god bestaat" en "iets". Die derde categorie "god bestaat" bestaat met name uit antwoorden als *geloof in god* en *christendom*. *Geloof in god* is vaak een algemeen antwoord, *christendom* duidt op antwoorden die wijzen op (elementen van) het christendom. *Relatie met god* hoort ook in deze categorie en bundelt antwoorden die spreken van een min of meer persoonlijke relatie met god. *Moslim* is met 14 antwoorden een laatste kleine groep, maar wellicht toch wel opmerkelijke als we bedenken dat het om katholieke scholen gaat.

De vierde categorie "iets" bestaat voor meer dan 75% uit antwoorden waarin gesproken wordt over het geloof in *iets*. Soms specifieker aangeduid als *hogers*, maar nooit zo specifiek dat het kan herleidt worden tot de voorgaande categorie. *Eigen idee van god* (waarin men een eigen idee van god heeft, zoals een kracht of het lot), *natuur* en *satan* (waarin men respectievelijk gelooft in de natuur of satan) zijn miniem vertegenwoordigd in deze categorie.

"God bestaat niet" is een vijfde categorie die met zo'n 6% is vertegenwoordigd in de antwoorden. Antwoorden bestaan in deze categorie voornamelijk uit het algemenere *ongeloof in god*, maar ook *god=verzinsel* en *atheïsme* (waarbij het woord atheïsme wordt gebruikt of een zendingsdrang vanwege het geloof in het niet bestaan van god valt op te maken) horen hier bij. Categorie vijf, zes en zeven halen bij elkaar nog geen 10% van de reacties. "Gelukkig zijn" wordt wel vaak genoemd (*geluk*), maar haar tweede invulling - *gezondheid* - wordt niet zo vaak aangehaald. "Deugd" (vooral ingevuld als *het sociale*, veel meer dan *het goede*) lijkt nog minder belangrijk en scoort net iets beter dan de categorie "onbekend", waarin antwoorden vallen van mensen die *onzeker* of *agnost* zijn.

Voor al deze categorieën is het belangrijk te weten dat de respondenten in verschillende categorieën tegelijk kunnen vallen. Na de analyserondes bleven er nog 165 respondenten over die niet met een enkele indicator voor religie of geloof te beschrijven waren.

Samengevat kunnen we de groep religie/geloof het best typeren door antwoorden die duiden op in eerste plaats ongelooft, daarnaast het geloof in jezelf en in minder mate door het geloof in god of iets.

Tabel 2 Antwoorden over religie of geloof

Religie/geloof	2743	100,0%					
Totaal antwoorden religie/geloof	1571	57,3%	100,0%				
Nada (niet, niets)	446	16,3%	28,4%	72,0%	28,0%		
Eigen (in jezelf, eigen idee, doel, god in jezelf)	286	10,4%	18,2%	45,8%	33,2%	18,9%	2,1%
God bestaat (geloof in god, christendom, relatie met god, moslim)	209	7,6%	13,3%	45,9%	34,0%	13,4%	6,7%
Iets (iets, hogers, eigen idee van god, natuur, satan)	203	7,4%	12,9%	76,8%	15,8%	3,9%	2,5%
God bestaat niet (ongeloof in god, god=verzinsel, atheïsme)	176	6,4%	11,2%	74,4%	13,6%	11,9%	
Gelukkig zijn (geluk, gezondheid)	121	4,4%	7,7%	95,9%	4,1%		
Deugd (het sociale, het goede)	73	2,7%	4,6%	67,1%	32,9%		
Onbekend (onzeker, agnost)	57	2,1%	3,6%	86,0%	14,0%		

Kerkgang

Om de band met de kerk te onderzoeken is ook een analyse gedaan naar de verschillende antwoorden die gegeven zijn over de kerkgang. Zo'n 209 (8% van de) antwoorden meldden hier iets over. Het grootste gedeelte valt te classificeren als negatief; 28% is negatief over de kerk (de helft vindt de kerk *onnodig*, sommigen een *verzinsel*, *plicht* of *slecht*) en 20% gaat *niet*. 33% gaat soms (voornamelijk als er iets *speciaals* is, sommigen gaan *soms* of *zelden* of zien het als iets van *vroeger*) en 19% duidt de kerk positief aan (gaat *ja*) of een enkeling vindt de kerk *goed*).

In het kort is de band met de kerk hoofdzakelijk te beschouwen als niet bestaand of negatief.

Tabel 3 Antwoorden over kerkgang

Kerkgang	2743	100,0%					
Totaal antwoorden kerkgang	209	7,6%	100,0%				
Soms (speciaals, soms, vroeger, zelden)	68	2,5%	32,5%	50,0%	20,6%	16,2%	13,2%
Negatief (onnodig, verzinsel, plicht, slecht)	59	2,2%	28,2%	50,8%	22,0%	20,3%	6,8%
Niet	42	1,5%	20,1%				
Positief (ja, goed)	40	1,5%	19,1%	90,0%	10,0%		

Hiernamaals en steun

Een ander opvallend element uit de antwoorden zijn het veelvuldig noemen van het geloof als *steun*, dit hoeft niet altijd voor de respondent zelf te gelden. Vaak gaat het over een algemene opmerking: het geloof kan steun geven aan mensen. 174 antwoorden (6%) vermelden geloof als steun.

Ook is gekeken naar hoe vaak een notie van het *hiernamaals* genoemd. Dit was slechts een klein aantal antwoorden (40; 2%), waarbij de notie van *reïncarnatie* haast te verwaarlozen is (5 antwoorden).

Tabel 4 Antwoorden over het hiernamaals en steun

Hiernamaals	2743	100,0%	
Totaal antwoorden Hiernamaals	40	1,5%	100,0%
Hiernamaals	35	1,3%	87,5%
Reïncarnatie	5	0,2%	12,5%
Steun	2743	100,0%	
Steun	174	6,3%	100,0%

Houding t.o.v. het geloof

In veel antwoorden kwam ook naar voren hoe de respondenten dachten over geloof. Hier dan niet specifiek hun eigen geloof, maar meer over hoe hun houding ten opzichte van het geloof is. Er zijn namelijk maar liefst 749 reacties te tellen als het gaat om zaken als geloofsvrijheid en de invloed van religie. Dit is een kleine 27% van het totaal aantal reacties.

De meeste reacties (340) vallen in de categorie "vrijheid", men kiest daarbij net iets meer voor geloven *wat je zelf wilt* dan *vrijheid* als algemeen begrip.

De categorie "Tolerantie" (143 reacties) wordt voornamelijk gevuld door antwoorden met *respect* of *begrip* als steekwoorden. Dit laatste steekwoord duidt dan vaak nog op enkel het kennismaken van andere religies. Andere indicatoren die veel minder voorkomen zijn: *open*, *accepteren* en *geen probleem*. Deze categorie bestaat dus uit voornamelijk neutrale reacties (dat wil zeggen niet positief of negatief).

“Onzin” heeft als derde categorie bijna zoveel reacties als de tweede. Het zijn hier vooral reacties die betiteld kunnen worden als *rationeel* of *verzinsel*. Een handvol respondenten vindt religies of geloof *onnodig*.

De twee volgende categorieën gaan over de beïnvloeding van het leven van mensen door religie. Hier wordt dan negatief over gedacht. De eerste categorie is dan gericht op de samenleving en de tweede categorie op de gelovige zelf. Deze twee categorieën samen zouden ongeveer evenveel reacties hebben als de twee voorgaande categorieën. Onder de categorie “Geen ander schaden” vallen vooral reacties met als motto het *niet opdringen* van het geloof of de *slechte gevolgen* die het geloof heeft. Daarnaast zijn er enkele opmerkingen over de *ander niet benadelen* en een verwaarloosbaar aantal over het *binnen de maatschappij* moeten passen van religie/geloof.

Universalisme, dit wil zeggen dat alle geloven/goden hetzelfde zijn, kent slechts 8 reacties.

Samengevat is de houding van de respondenten vooral te betitelen als pro geloofsvrijheid en tolerantie, tegen negatieve invloeden van religies en voor een deel zelfs antireligieus. Wel zou je de eerder genoemde categorie “steun” hier ook bij kunnen voegen, waardoor het beeld in het algemeen een positievere houding laat zien.

Tabel 5 Antwoorden over de houding t.o.v. geloof

Houding t.o.v. geloof	2743	100,0%						
Totaal antwoorden houding	749	27,3%	100,0%					
Vrijheid (wat je zelf wilt, geloofsvrijheid)	340	12,4%	45,4%	58,8%	41,2%			
Tolerantie (respect, begrip, open, accepteren, geen probleem)	143	5,2%	19,1%	49,0%	33,6%	7,0%	5,6%	4,9%
Onzin (rationeel, verzinsel, onnodig)	120	4,4%	16,0%	49,2%	41,7%	9,2%		
Geen ander schaden (niet opdringen, slechte gevolgen, niet ander benadelen, binnen de maatschappij)	71	2,6%	9,5%	42,3%	36,6%	16,9%	4,2%	
Geen eigen beïnvloeding (geen verplichtingen, niet leven laten bepalen, niet laten beïnvloeden, niet te veel)	67	2,4%	8,9%	50,7%	23,9%	16,4%	9,0%	
Universalisme	8	0,3%	1,1%					

Samenvatting resultaten deel I

Het geloof in een entiteit of iets lijkt met slechts 25% van de reacties over geloof een minderheid geworden ten opzichte van de grote groep van reacties die duiden op ongeloof of geloof in jezelf. Daarmee lijkt spiritualiteit vooral iets “aards” te verworden en dat is terug te lezen in de reacties over de houding van de respondenten t.o.v. het geloof. Hoewel ieder vrij moet zijn om te geloven wat hij wil, mag het vooral niet te veel invloed hebben en al het irrationele is al helemaal uit de boze. Toch lijken de vaak bewonderende reacties wat betreft de steun die men uit geloof krijgt en de paar meldingen van een hiernamaals toch ook te wijzen op een spirituele vraag. Wordt gekeken naar de kerkgang, dan zien we hier een helft die gaat (alhoewel vooral soms) en een helft die negatief tegen de kerk staat.

Wel valt te denken aan nog een andere verklaring: wellicht is door de vraagstelling (gebruikte taal en begrippen) niet de religiositeit of spiritualiteit van de respondenten aangesproken. Voor een open vraag lijkt dit niet een sterke argumentatie, maar wellicht is in combinatie met de voorgaande vragen van de enquête dit toch als een verklaring geldig voor het - naar mijn mening - hoge aantal areligieuze antwoorden.

Tabel 6 Overzichtstabel Resultaten deel I

Algemeen	# resp							
Totaal	2054	100,0%						
Totaal werkelijk ingevulde enquêtes	1611	78,4%						
Leeg	399	19,4%						
Enquêtegerelateerde antwoorden	20	1,0%						
Onzin	13	0,6%						
Onduidelijk	11	0,5%						
Totaal antwoorden	2743							
	# antw							
Kerkgang	2743	100,0%						
Totaal antwoorden kerkgang	209	7,6%	100,0%					
Soms (speciaals, soms, vroeger, zelden)	68	2,5%	32,5%	50,0%	20,6%	16,2%	13,2%	
Negatief (onnodig, verzinsel, plicht, slecht)	59	2,2%	28,2%	50,8%	22,0%	20,3%	6,8%	
Niet	42	1,5%	20,1%					
Positief (ja, goed)	40	1,5%	19,1%	90,0%	10,0%			
Religie/geloof	2743	100,0%						
Totaal antwoorden religie/geloof	1571	57,3%	100,0%					
Nada (niet, niets)	446	16,3%	28,4%	72,0%	28,0%			
Eigen (in jezelf, eigen idee, doel, god in jezelf)	286	10,4%	18,2%	45,8%	33,2%	18,9%	2,1%	
God bestaat (geloof in god, christendom, relatie met god, moslim)	209	7,6%	13,3%	45,9%	34,0%	13,4%	6,7%	
Iets (iets, hogers, eigen idee van god, natuur, satan)	203	7,4%	12,9%	76,8%	15,8%	3,9%	2,5%	1,0%
God bestaat niet (ongeloof in god, god=verzinsel, atheïsme)	176	6,4%	11,2%	74,4%	13,6%	11,9%		
Gelukkig zijn (geluk, gezondheid)	121	4,4%	7,7%	95,9%	4,1%			
Deugd (het sociale, het goede)	73	2,7%	4,6%	67,1%	32,9%			
Onbekend (onzeker, agnost)	57	2,1%	3,6%	86,0%	14,0%			
Hiernamaals	2743	100,0%						
Totaal antwoorden Hiernamaals	40	1,5%	100,0%					
Hiernamaals	35	1,3%	87,5%					
Reïncarnatie	5	0,2%	12,5%					
Steun	2743	100,0%						
Steun	174	6,3%	100,0%					
Houding t.o.v. geloof	2743	100,0%						
Totaal antwoorden houding	749	27,3%	100,0%					
Vrijheid (wat je zelf wilt, geloofsvrijheid)	340	12,4%	45,4%	58,8%	41,2%			
Tolerantie (respect, begrip, open, accepteren, geen probleem)	143	5,2%	19,1%	49,0%	33,6%	7,0%	5,6%	4,9%
Onzin (rationeel, verzinsel, onnodig)	120	4,4%	16,0%	49,2%	41,7%	9,2%		
Geen ander schaden (niet opdringen, slechte gevolgen, niet ander benadelen, binnen de maatschappij)	71	2,6%	9,5%	42,3%	36,6%	16,9%	4,2%	
Geen eigen beïnvloeding (geen verplichtingen, niet leven laten bepalen, niet laten beïnvloeden, niet te veel)	67	2,4%	8,9%	50,7%	23,9%	16,4%	9,0%	
Universalisme	8	0,3%	1,1%					

Deel II

In dit tweede deel is getracht dezelfde analyse methode (dat wil zeggen dezelfde categorieën) van het onderzoek van 2002 te gebruiken voor de data van het onderzoek van 2007. De categorieën zijn hierbij verkregen uit het onderzoeksrapport "Geloof? ff checke!". Helaas was hier slechts een summiere beschrijving van de categorieën aanwezig. Wat dit betreft is voor een goede vergelijking meer informatie nodig over de keus van de categorieën en hun inhoud. Er is voor gekozen om 50% van de respondenten te analyseren; de antwoorden van de eerste 1027 respondenten zijn bekeken. Het aantal antwoorden is echter wel bijna even groot (1324 en 1590).

Hier volgt eerst de tabel met beide onderzoeken naast elkaar gezet. Tussen die beide onderzoeken vindt u de verschillen.

Tabel 7 Overzichtstabel Resultaten deel II

Totaal aantal respondenten	2054				
Totaal geanalyseerd	1027	50,0%			
	Onderzoek 2007	Afwijking	Onderzoek 2002		
Totaal antwoorden	1324	100,0%		1590	100,0%
Geloof	24	1,8%	1,2%	9	0,6%
Zingeving	54	4,1%	1,4%	43	2,7%
Religie	7	0,5%	0,5%	1	0,1%
Godsdienst	28	2,1%	1,4%	11	0,7%
Kerk	47	3,5%	1,3%	36	2,3%
Het transcendente	162	12,2%	-2,9%	241	15,2%
Het goede van, in en tussen mensen	48	3,6%	-8,1%	186	11,7%
Steun	88	6,6%	-0,8%	118	7,4%
Geloof in jezelf	95	7,2%	-4,3%	183	11,5%
Vrijheid voor iedereen	239	18,1%	2,5%	248	15,6%
Aardse zaken	60	4,5%	1,3%	52	3,3%
Overig	19	1,4%	1,1%	6	0,4%
Niet nodig	130	9,8%	6,5%	53	3,3%
Niet waar	111	8,4%	1,3%	112	7,0%
Onderdrukking	1	0,1%	-0,2%	4	0,3%
Vlucht	11	0,8%	-0,7%	24	1,5%
Overig negatief	1	0,1%	-0,4%	7	0,4%
Geen antwoord	190	14,4%	-0,4%	234	14,7%
Onzin-antwoord	9	0,7%	-0,7%	22	1,4%

Over het algemeen zijn geen grote verschillen op te merken als we alles tot ongeveer 1% afwijking als niet significant afdoen. Wat is dan wel opvallend? Geordend naar afwijking zijn dat:

"Het goede van, in en tussen mensen" is met een negatieve afwijking van 8% het opvallendst. Vooral als we deze samen met de categorie "geloof in jezelf" (-4%) nemen. Deze tweede categorie lijkt namelijk veel op de eerste door haar focus op het geloof in de mens(heid). Geloof in de mens of het geloof in zichzelf lijkt volgens deze cijfers minder populair geworden te zijn. De grootste stijger (7%) is dat geloof "niet nodig" is. Wellicht is dit vooral te wijten aan het grote aantal mensen dat "niks" invulde op deze vraag en is dit een vorige keer geanalyseerd als "geen antwoord."

Na "geloof in jezelf" is de grootste afwijking die van "het transcendente" (-3%). Minder respondenten antwoordden met het woord god of geloof in iets.

Plus 3% vinden we dan terug bij de "vrijheid voor iedereen." Zeker na de actuele gebeurtenissen tijdens het onderzoek (en eventueel de bijbehorende vraagstelling in de enquête) misschien niet zo verwonderlijk.

Slot resultaten

In deze paragraaf zal wat dieper ingegaan worden op de resultaten. Omdat deel II slechts gedeeltelijk af is gemaakt zal het zwaartepunt liggen op de resultaten van deel I.

In het licht van theorieën over modernisme en postmodernisme valt wellicht wat te zeggen over de resultaten die we zien. Zo lijkt de daling van het geloof in *het goede van, in en tussen mensen* en het *geloof in jezelf* te wijzen op een indicator voor het eind van het modernisme. Het modernisme heeft als kenmerk namelijk dit geloof in de mens en haar vooruitgang. Toch blijkt als we kijken naar de resultaten van deel I het geloof *in jezelf* nog steeds heel belangrijk. Wellicht is te stellen dat het hier puur gaat om het geloof in de eigen persoon en niet om de mens in het algemeen.

Voor dat verminderde geloof in de (mede)mens en haar vooruitgang geven dezelfde theorieën wellicht ook een verklaring. Een belangrijke reactie op het (einde van het) modernisme wordt wel gezien in het vasthouden van mensen aan regels en structuren. De actualiteit die in deze enquête verwerkt is (de moord op Theo van Gogh en Pim Fortuyn) wijst ook op deze toenemende radicaliteit. Omdat de moderniteit het eind van alle grote verhalen verkondigde, ontstaat juist die tegenreactie van het "vluchten in" en verdedigen van die grote verhalen. Deze uitvloeiselen van radicalisatie zijn wellicht datgene wat ervoor zorgt dat respondenten het geloof in het goede van, in en tussen de mens verliezen.

Tegelijk lijken deze uitvloeiselen en hun reacties daarop ook de hoge aantallen antwoorden van de categorie geen ander schaden, geen eigen beïnvloeding en tolerantie te kunnen verklaren. Eigenlijk kan de hele categorie Houding t.o.v. geloof goed door deze theorieën over de (post)moderniteit verklaard worden.

Deze postmoderniteit lijkt ook terug te komen in de hoge frequentie geloof *in jezelf* en de lage frequentie kerkgang. Geloof is privé geworden, iets wat je zelf doet en zelf *kan* doen. Kerk en regels zijn *onnodig* en eigenlijk zijn alle (gestructureerde) religies onnodig. Je moet vrij zijn om zelf je geloof te kiezen en uit te oefenen (binnen de regels van de maatschappij dan) en dit kan eigenlijk alles zijn, als het maar iets van jezelf is en niet een bestaande religie.

Die bestaande religie wordt vaak gezien als iets van vroeger. Antwoorden in de categorie kerkgang wijzen daar ook op: de kerk is voor als er iets speciaals is of van vroeger. Ook is dat te zien bij de antwoorden die geloof of god een verzinsel vinden of die rationeel ten opzichte van geloof staan. Een veel gehoord argument is het voortschrijden van de wetenschap en het (daardoor) verouderd zijn van het geloof en bestaan van god. Bij die bestaande religies horen vaak regels en structuur en uit de antwoorden van de categorie Houding t.o.v. geloof blijkt dat men dan wel mag geloven wat men wil, als men daar maar niet te veel door beïnvloed wordt. Dus dat betekent geen verplichtingen, niet te extreem en geen levensveranderende gebeurtenissen.

Hiermee lijkt de spiritualiteit tot iets los en "extra's" te zijn verworpen. Er is niet echt sprake van bricolage, want in de antwoorden komt bijna nooit een mengsel van meerdere religies naar voren. Volgens mij is meestal sprake van het vormen van een eigen religie en meestal blijft dat dan beperkt tot een eigen visie over hoe men het leven door wil gaan. De respondent lijkt in het

algemeen vooral graag "in control" te zijn en ziet wel dat religie eventueel tot *steun* kan zijn, maar ziet het dan als hulpmiddel bij het leven.

Dat lijkt misschien allemaal heel negatief, maar blijkbaar is het niet zo dat deze jongeren niet meer over geloof nadenken. Meestal geeft de twijfel of de juist negatieve houding een belangrijk aanknopingspunt voor een verdere ontwikkeling. Een eigen levensovertuiging is wellicht in deze levensfase nooit compleet gerijpt. Vanuit de theorie is het misschien juist eerder belangrijk om de aandacht te vestigen op diegenen die hun levensovertuiging al wel helder hebben. Is dat mogelijk juist een teken van een nog niet volgroeide ontwikkeling van de eigen levensovertuiging?

Daar tegenover kunnen we de beweging plaatsen die in die fase ook vaak naar voren treedt: die van rebellie en verlangen naar onafhankelijkheid. Deze kan leiden tot al de negatieve antwoorden over geloof, religie en god. Specifieker gezegd: het geloof/religie/god van de vorige generatie. In vergelijking met het vorige onderzoek is het aantal antwoorden "niet waar" gelijk gebleven. Wel opvallend is dan de stijging van de antwoorden "niet nodig." Is dit dan een uitvloeisel van de terroristische aanslagen en dreiging? Of hebben we hier te maken met een stijgende lijn in de tijd?

Dat antwoord "niet nodig" brengt ons wel bij een ander thema: functionalisering. De samenleving lijkt steeds meer op weg te gaan naar een samenleving waarin alles nut moet hebben. Religie is nutteloos in die zin dat je er niks bij wint. De antwoorden spreken voornamelijk over de "kosten" van religie, die dan (bijna) altijd als negatief worden betiteld. Positief wordt religie alleen benoemd als het je helpt bij het behalen van je *doel* of als het als *steun* je door de moeilijke tijden helpt. Het in de vraag gestelde "belangrijk" geldt blijkbaar alleen voor dingen die iets opleveren. Is dan het weinige noemen van aardse zaken dan juist een ontkenning hiervan of is wellicht het noemen an sich al genoeg reden om hier een bevestiging in te zien?

Symposium en conclusies

Aan het eind van de stage heb ik nog meegeholpen aan een symposium over dit onderzoek (en een ander onderzoek). Hierbij had ik een kleine rol bij het inschrijven van de deelnemers. De rest van het symposium heb ik bijgewoond. Tijdens de pauzes heb ik met mensen over het onderwerp van gedachten kunnen wisselen. Ook hadden we in kleine groepjes gesprekken over de onderzoeken, waarbij later deze resultaten weer besproken werden. Er was een aantal overeenkomsten tussen wat hierboven gezegd is en wat daar werd gezegd.

Een belangrijke vraag die namelijk opkwam was in hoeverre het onderzoek wel de taal van de jongeren zelf sprak. Was bij het onderzoek niet te veel uitgegaan van de eigen kaders: van eigen begrippen of ideeën? Zijn daarom veel antwoorden leeg of negatief? Wellicht is er wel sprake van meer religieus gedachtegoed bij jongeren dan we zouden kunnen concluderen aan de hand van de resultaten. En zijn ze eigenlijk niet zo negatief als nu wel lijkt. Wellicht zijn de termen die gebruikt zijn in het onderzoek ook juist die termen die jongeren niet willen gebruiken voor hun spiritualiteit.

Dat brengt mij tot het volgende: vaak lijkt het alsof de jongeren een "religieallergie" hebben. Zodra het woord god, religie of iets dergelijks klinkt, lijken antwoorden negatiever of weigeren ze te antwoorden. Hun spiritualiteit moet wellicht op een andere manier benaderd en gespeeld worden. Er valt te denken aan oplossingen als diepte interviews, levensverhalen of door middel van bezigheden met jongeren de spiritualiteit van jongeren te begrijpen. Eventueel kunnen daar dan weer de thema's uitgehaald worden om een enquête uit te zetten.

REFLECTIE

Inleiding

Dit gedeelte zal ingaan op de ervaringen die ik gehad heb bij het lopen van de stage. Het doel van deze stage was om inzicht te krijgen in het werk aan een universiteit, specifiek het onderzoek doen. Eerst is daarom getracht om mee te werken in een onderzoek aan de VU over migrantenkerken, maar daar werd ik niet geselecteerd. Ook bleek achteraf dat het aantal uren veel te veel zou zijn voor deze proefstage. Toen ik dan ook vrij snel aan de slag kon bij het hierboven besproken onderzoek was ik blij. Ten eerste omdat het aantal uren voldoende zouden zijn en ten tweede omdat het onderwerp mij meer lag. Reflecteren op deze stage is echter wat lastiger, omdat het reflecteren dan niet alleen gebeurt op het niveau van mijn eigen werk en bevindingen, maar ook op het wetenschappelijke aspect zelf.

Wetenschap is werk

Het eerste dat ik moest (en moet) leren was dat wetenschap ook werk is. Mijn stage moest een bepaald afgebakend stuk worden en hiermee moest ik mezelf beperken. Wetenschap is voor mij toch iets "hogers" geweest, in de zin van: als daarin iets wordt beweerd, dan is dat ook zo. Mijn eigen wetenschappelijk bezig zijn werd dan ook altijd bepaald door een bepaalde perfectie. De scriptie die ik schreef voor mijn vorige studie zou een meesterstuk worden (je wordt per slot van rekening *master!*) en geen participatie tijdens (werk)colleges leek mij een contradictio in terminis. Bij deze zaken stonden me beelden van middeleeuwse universiteiten voor ogen en verhalen over hoe gelukkig iemand vroeger was als hij/zij kon studeren. Dat een universiteit hetzelfde als een hogeschool was, maar dan met meer theorie leek me al helemaal onjuist. Met dat laatste ben ik het nog steeds oneens, op een universiteit wordt je meer geleerd dan kennis of hoe kennis te vergaren. Naar mijn mening gaat het om een attitudeverandering, een verruimen van het blikveld, een kritische geest... maar misschien ga ik nu weer te ver. Tijdens mijn stage was wetenschap werk. Dit werk moest gedaan worden en als ik een bepaald doel had bereikt dan was ik klaar. Dat betekende geen uitbreidingen naar links of rechts, geen verdiepingen; puur een opdracht doen. Hier was ik tijdens het studeren al wel in aanraking meegekomen. Vaak genoeg was een onderwerp zo interessant dat ik mezelf paal en perk moest stellen om papers op tijd af te krijgen of niet alleen maar beknopt te veel in een paper te zetten. Mijn leerproces deze stage begon al bij het schrijven van een tijdschema en opzet. In het eerste overleg bleek al dat het veel te hoog gegrepen was en in ieder geval veel meer werk zou opleveren dan ik had gepland. Het was beter om me op één aspect te richten. Eén enquêtevraag zou me al meer dan genoeg werk opleveren. Ook wegens omstandigheden (de geboorte van mijn zoon Natan) bleek dit maar al te waar. Op het eind van deze stage was het nodig om op de rem te trappen en een eind te maken aan het werk. Iets wat me niet makkelijk afgaat: er ligt nog zoveel om te doen. De data kan nog zoveel dieper geanalyseerd en vergeleken worden, de interpretatie kan beter en uitvoeriger, de presentatie kan veel gestroomlijnder. Maar: Werk is werk.

Wetenschap is monnikenwerk

Wetenschap is niet alleen werk omdat het zoveel tijd en energie vraagt, maar ook omdat het gewoon werken is. Er zijn allerlei klusjes die minder leuk zijn om te doen, die sommige dagen oneindig lang maken. Ook dat aspect heb ik in mijn stage goed willen proeven en heb daarom ervoor gekozen om een aantal dagen te helpen met het invoeren van de data. Urenlang naar een

monitor zitten te staren en enquêtes invoeren geeft je een heel andere visie op wetenschappelijk onderzoek. Het invullen van rijtjes getallen kreeg echter ook zo zijn charme. Ik durf zelfs te zeggen dat er sprake is van een vorm van spiritualiteit. Tijdens het invoeren van de reeksen ontstaat een bepaalde regelmaat, een cadans waarin het prima mediteren is. Het deed me denken aan het spreekwoordelijke monnikenwerk.

Ook het analyseren kent deze fases waarin het werk niet heel veel van het verstand vraagt: het omzetten van labels, het tellen van labels en de controle van de labels.

Al deze uren hebben mij wel geleerd dat het werk aan de universiteit ook kanten heeft die minder aantrekkelijk zijn. Dat het werk niet alleen maar verheffend en verstandelijk is, maar dat het soms ook hersenceldodend en saai kan zijn.

Wetenschap is thuiswerk

Wetenschap was voor mij ook thuiswerk; het leeuwendeel van het werk heb ik thuis gedaan. Dat dat in mijn situatie goed uitkwam - het kunnen combineren van de zorgtaak met werk - had echter ook zijn schaduwkanten. Het is vaak eenzaam en het is soms lastig om je hoofd bij het werk te houden. Dit is voor mij ook een belangrijke les geweest. Een les die ik niet alleen thuis heb geleerd, maar ook tijdens mijn tijd op de universiteit. Het werken aan een onderzoek is vaak eenzaam werk. De dagen op de universiteit waren daarin maar iets anders dan de dagen dat ik thuis aan het werk was. Alleen de pauzes en korte gesprekken met andere medewerkers maakten het werk op de universiteit minder eenzaam. In gesprekken kwam ook naar voren dat dit wel een aspect is dat bij het onderzoek doen hoort: je moet jezelf soms opsluiten en veel van het werk is nu eenmaal solistisch.

Ondanks de eenzaamheid thuis is het werken daar me prima bevallen. Wellicht iets om over na te denken als ik hiermee verder wil? Het enige wat ik dan wel meer zou kunnen gebruiken is sturing, de mogelijkheid om even advies te vragen of me grenzen te stellen (zie vorige paragraaf).

Wetenschap is mensenwerk

Daarmee is ook één van mijn favoriete aspecten van deze stage en daarmee het werk aan universiteiten gegeven: het is mensenwerk. Ik heb gemerkt dat ik het fijn vind om met mensen samen te werken. Tijdens mijn vorige afstuderen was ik ook lid van een onderzoeksteam en van heel het afstuderen is dat toch een van de dingen die mij het best is bijgebleven. Ik vind het enorm verrijkend om met andere mensen over een onderwerp te praten. Als er problemen zijn om samen oplossingen te bedenken en steeds op een bepaald doel af te stevenen.

Ik vond in de stage de lunches met collega's en het samen in een ruimte aan het werk zijn plezierig. Ook in het georganiseerde symposium kwam dit aspect voor mij naar voren. Zo'n symposium geeft een gevoel van saamenhorigheid: het samen ergens mee bezig zijn. En daarbij ook elkaar te kunnen helpen. In gesprekken tijdens dit symposium heb ik daarover met andere mensen kunnen spreken.

Wetenschap is nachtwerk

Wat ik in het samenwerken het meest kan waarderen zijn de gesprekken waarin dieper op het wezen van de zaak ingegaan wordt. Waarin de waaromvraag gesteld kan worden of bepaalde theorieën die betrekking hebben op het onderwerp aan bod komen. Ook gesprekken waarin het onderwerp in een breder kader geplaatst wordt en naar ontwikkelingen op dat gebied gekeken wordt. Blijkbaar ben ik daarmee nog even nieuwsgierig als toen ik aan de universiteit begon (of zelfs daarvoor). Een nieuwsgierigheid die niet wil blijven hangen bij "oppervlakkige" feiten,

maar de verdieping zoekt. (Wellicht komt daaruit ook mijn voorkeur voor kwalitatief onderzoek in plaats van het kwantitatieve onderzoek voort.)

Dat betekent voor mij ook altijd dat het niet blijft bij het aan het werk zijn in de uren die ervoor staan, maar dat ik op het onderwerp door blijf gaan. Vandaar dat ik kan zeggen dat voor mij wetenschap nachtwerk is: ook 's nachts droom ik van de onderwerpen. Daarbij blijft het voor mij nooit bij een strikt theoretische exercitie, maar wil ik graag ook weten wat dat nu voor het leven - specifiek *mijn* leven - betekend. Werk zie ik niet losstaan van de rest van het leven en vice versa.

In deze stage is mij ook duidelijk geworden dat daar ook mijn hart ligt: het overdenken en bespreken van dingen die mij aan mijn hart gaan. Dingen die mij wezenlijk lijken, lijken mij ook wezenlijk om over na te denken en mee bezig te zijn als mijn werk. En die dingen dan ook weer aan andere mensen uit te kunnen leggen.

Wetenschap is giswerk

Wetenschap is giswerk? Wellicht staat het hier wat te cru, maar laat ik het proberen uit te leggen. Al vanaf het begin werd me duidelijk dat het moeilijk is om wetenschap zo objectief mogelijk te doen. En wellicht is dat ook wel niet mogelijk. Ik denk dat dat een andere les is die ik geleerd heb. Een les die minder praktisch, maar meer theoretisch van aard is. Objectiviteit in de wetenschap bestaat wellicht alleen maar uit het goed uit kunnen leggen van wat je gedaan hebt tijdens je onderzoek en alle aspecten die alleen maar ruiken naar iets van jezelf ook duidelijk als iets van je eigen inbreng te benoemen.

Zo begon ik met het lezen van het rapport van vorig jaar, maar al gelijk werd mij duidelijk dat die informatie niet alleen mijn eigen onderzoek zou beïnvloeden, maar ook al direct door mij geïnterpreteerd werd. De lezing die ik deed was al gekleurd door wat ik geleerd had. Ook bij het doen van de eerste lezing van de data en het daarbij verzamelen van categorieën en labels nam ik weer mijn eigen interpretaties mee. Sterker werd dat nog bij het labelen zelf en natuurlijk het interpreteren van de resultaten.

Is dan alles puur mijn interpretatie? Aan de ene kant wel: dit is mijn lezing en analyse van de data. Tegelijk heb ik geprobeerd door duidelijk te maken wat ik heb gedaan en door het verklaren van mijn definities de resultaten ook begrijpbaar en grijpbaar te maken voor de lezer. Dat maakt het niet tot een puur objectieve analyse, maar wel een waar we samen over kunnen spreken. De data is daarmee gedeeld en mijn interpretatie staat daarbij ook ter discussie. Juist in die discussie kan een stukje dichterbij de "werkelijke" resultaten gekomen worden.

Waarom is wetenschap dan giswerk? Omdat het interpreteren vaak meer op gissen lijkt: is dat werkelijk wat de respondent bedoelt? Dat kunnen we niet zeker weten tot we die respondent daar weer mee confronteren. Wel kunnen we dus steeds een "best educated guess" maken. En zo lang deze goed onderbouwd is en volgens de regels van het spel gaat is dat voldoende. Een beschrijving van de werkelijkheid is natuurlijk nooit de werkelijkheid zelf en dat moeten we denk ik ook niet pretenderen. Die vereenvoudiging maakt het echter wel mogelijk om daar naar te handelen en sterker nog: om te leven. Ik wijd uit.

Meer kennis levert altijd meer vragen op en zo was het nu ook weer. Specifiek tijdens dit onderzoek kwamen deze vragen bij mij op:

Zijn meisjes religieuzer dan jongens?

Geen religie betekent meer externe begrippen bij vraag 6¹ (zoals religie)?

Zijn gereformeerden en hervormden religieuzer?

---

¹ De andere open vraag over welk woord de respondent zou gebruiken om het terrein van levensovertuiging te beschrijven (religie/geloof etc.).

Zijn jongens vaker negatief ten opzichte van religie etc?

Hebben biddende personen vaker contact met God?

Als geloof negatief wordt ervaren, geldt dat dan ook voor de vragen over het geloof?

Leiden de vragen over geweld tot meer kwalitatieve antwoorden over respect?

Zijn er verschillen tussen mensen met een verschillende leeftijd?

Moeten 4 vwo en 5 vwo los bekeken worden?

En een belangrijke vraag die me van het begin tot het einde heeft beziggehouden:

Leidt de vraagstelling en specifiek al de begrippen en elementen die in de voorafgaande vragen gebruikt zijn niet al te veel tot antwoorden die geënt zijn op die vragen?

Wetenschap is mijn werk

Het doel van deze korte stage was om te kijken of de wetenschap een plek voor mij was. Om te kijken of ik zou kunnen aarden op een universiteit. In de inleiding van dit verslag waarschuwde ik al dat ik hier geen sluitend antwoord op kon geven. Wel kan ik al wat meer erover zeggen dan voordat ik de stage begon. In zoverre denk ik dat deze stage voldaan heeft aan de verwachtingen: het heeft voor mij wel duidelijkheid gebracht. Waarin dan?

Ten eerste denk ik dat het klimaat me erg aanspreekt. En met klimaat bedoel ik dan het gierig zijn naar kennis, het willen verdiepen van onderwerpen en kritisch bekijken van onze werkelijkheid. Dat dat niet altijd zo hoogstaand is als ik me wel eens voorstel(de), dat lijkt mij een niet onoverkomelijk aspect. Het doen van geestdodende karweitjes heeft me ook wel laten zien dat ik ook daarin wel iets inspirerends kon vinden. Daarbij kwam het gevoel dat ook dit hoorde bij het bezig zijn in een team. De goede gesprekken, overdenkingen en lezingen zijn dingen die ik niet zou willen missen.

Ten tweede denk ik dat het eenzame van het werk voor mij wel een belangrijk negatief punt is. Onderzoek doen lijkt mij nog steeds boeiend, maar ik zou wel proberen om daarin steeds bezig te zijn in een team of in ieder geval een werkruimte te delen met anderen die bezig zijn met (hetzelfde) onderzoek. Het alleen werken gaat me prima af, maar ik voel me meer in mijn element als ik met meerdere mensen ergens aan kan werken.

Als derde is mij opgevallen dat ik het uitleggen van waar ik mee bezig ben of het spreken over het onderzoek en aanverwante zaken ook erg leuk vind. Dat is wel iets wat ook op andere plekken merk: ik deel graag van de kennis die ik al heb opgedaan.

Ten vierde lijkt het alsof ik een breed scala aan onderwerpen interessant vindt, in ieder geval interessant genoeg om er enige tijd mee bezig te zijn. Als ik dan kijk waar mijn passie ligt en waar de mond van overvloeit zal het dan toch wel het gebied van spiritualiteit en organisaties zijn, maar veel onderwerpen lijken mij daaraan verwant of minstens de moeite waard van het verdiepen.

Dat brengt mij tot een vijfde reflectie. Een punt dat ik al een paar keer heb genoemd: begrenzing. Doordat ik mij voor zoveel zaken interesseer is het verstandig om mijzelf te begrenzen, om mezelf doel en perk te stellen. Waar ik na deze studie ook terecht komt: ik zal moeten leren om mezelf in te houden.

Vandaar ook nu hier een punt.